

IBN SINO MANTIQIY TA'LIMOTINING NAZARIY ASOSLARI

Madina Nosirova,

O'zbekiston Milliy universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya:

Mazkur maqolada Abu Ali Ibn Sinoning "Sharq falsafasi" ("al-Hikma al-mashriqiya") asari nazariy va manbashunoslik asosida tahlil etiladi. Asarning muallifga tegishliligi, mantiqiy qismi, tarixiy konteksti hamda falsafiy maktablar bilan bog'liqligi izchil ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Ibn Sino, Sharq falsafasi, mantiq, hikmat, peripatetizm, Suhravardiy, manbashunoslik, G'arb falsafasi, ilmiy tahlil, falsafiy meros.

Ko'p asrlar o'tgan bo'lsa-da, Abu Ali Ibn Sinoning falsafiy merosi hamon ko'plab tadqiqotchilarning e'tiborini tortmoqda. Bu davr mobaynida uning falsafiy va tibbiy asarlariga ko'plab sharhlar yozildi, G'arb va Sharqda tadqiqot monografiyalari nashr etildi, umuminsoniy madaniyat xazinasidagi o'rni va ahamiyati belgilandi. Ibn Sinoning dunyoga mashhur «Tib qonunlari», «Kitob ash-shifo», «Kitob un-najot», «Donishnoma», «Ishora va tanbehlar» asarlari tibbiyot, falsafa va mantiq fanlari tarixida o'chmas iz qoldirdi. Mutafakkirning falsafiy merosini o'rganishda ma'lum yutuqlarga erishilgan bo'lsa-da, uning ba'zi asarlari hozirgacha o'rganilmagan va munozaralarga sabab bo'lmoqda, chunki hatto manbashunoslar va zamonaviy tadqiqotchilar orasida ham uning asarlarining soni va ularning ayrimlari uning qalamiga mansubligiga doir yagona fikr yo'q.

Ibn Sinoning tadqiq etilmagan asarlari qatoriga «al-Hikma al-mashriqiya» («Sharq falsafasi») kiradi. Bu asarning Ibn Sinoga tegishliligi haqida nafaqat nufuzli manbalar, balki uning ko'plab o'z fikrlari ham guvohlik beradi. Ushbu asar haqidagi mavjud materiallardan kelib chiqib, biz Ibn Sinoning «Sharq falsafasi» asarini o'rganishga bag'ishlangan manbalarni uch qismga bo'ldik:

- a) Mutafakkirning mazkur asarini faqat qayd etish bilan cheklangan manbalar va tadqiqotlar;
- b) Olimlarning ushbu asarga bag'ishlangan tadqiqotlari va alohida qaydlari;

International Conference on Medical Science, Medicine and Public Health

Hosted online from Jakarta, Indonesia

Website: econfseries.com

30th March, 2025

v) Ibn Sinoning o'zi boshqa asarlarida «Sharq falsafasi» haqida aytgan fikrlari. O'rta asrning mashhur biografi Ibn al-Qiftiy Ibn Sino asarlari ro'yxatini keltirar ekan, mutafakkirning «Tarjimayi hol»ida aytilgan «Sharq falsafasi» bir jildidan iborat, degan fikrini takrorlaydi. Shahob ud-din Suhravardiy - ishroq falsafasining asoschisi - o'zining «Al-Mutarohot» kitobida «al-Hikma al-mashriqiya» ishroq donishmandligi haqidagi asar emas, balki sharq peripatetizmi haqidagi risola ekanligini yozadi. Hoji Xalifa «hikmat», ya'ni falsafaning paydo bo'lishi va rivojlanishi haqida gapirib, «Sharq falsafasi» kitobi Ibn Sinoga tegishli ekanligini ta'kidlaydi. Mashhur nemis sharqshunosi Karl Brokkelman faqat asar nomini tilga oladi. Misrlik tadqiqotchi Jorj Shahata Kanavati va eronlik olimlar Zabihulla Safo, Yahyo Mahdaviy va Sayyid Husayn Nasr, Ibn Sino asarining mazmunini tahlil qilib, «Sharq falsafasi» mantiqining bir qismi 1910-yilda Qohirada Muhib ud-din al-Xatib tomonidan nashr etilganligini ko'rsatadilar.

Ibn Sinoning arab va fors tillaridagi asarlari bibliografiyasini tuzish bilan shug'ullangan Faridun Junaydiy Ibn Sinoning «Fi asror al-hakim al-mashriqiy» va «Rasoil fi asror al-hikma al-mashriqiya» kabi asarlarini va ularning fors tiliga tarjimalarini ikki marta tilga oladi. Biroq bu ikki asar aslida Ibn Sinoning «Sharq falsafasi» emas, balki uning alohida risolalaridir. Said Nafisiy Ibn Sino asarlariga bag'ishlangan kitobida o'rta asr bibliografi Ibn Abu Usaybiyaning fikri haqida shunday deydi: «Bizda mavjud bo'lgan Ibn Sino «Sharq falsafasi»ning eng qadimgi nashrlari Ibn Abu Usaybia «Uyun al-anba»da tilga olgan va Ibn Sinoning shogirdi Abu Ubayd tomonidan tuzilgan «Tarjimayi holi»ni qayta hikoya qilgandan so'ng, Ibn Abu Usaybia shunday deydi: «Ash-Shayx ar-Raisning biz topgan kitoblari orasida Abu Ubayd ilgari tilga olgan kitoblardan tashqari, umuman topilmagan «Sharq falsafasi» kitobi mavjud»¹. Iroqlik tadqiqotchi Madaniy Solih, Abu Ali ibn Sino boshqa o'rta asr faylasufi - Ibn Tufaylning «Hay ibn Yaqzon» («Uyg'oqning o'g'li») risolasini tahlil qilar ekan, Ibn Tufaylning Ibn Sinoning «al-Hikma al-mashriqiya» asari haqida quyidagi fikrlarini keltiradi: «Ey, minnatdor, samimiy do'st, - Alloh senga abadiy mavjudlik ato etsin va seni abadiy baxt-saodat bilan baxtiyor qilsin, - men senga ash-Shayx ar-Rais Abu Ali Ibn Sino tilga olgan «Sharq

¹ Имамходжаева, А. П. Ибн Сина и Аристотель: развитие логических идей. (Автореферат диссертации), Ташкент.1990; - с. 84

International Conference on Medical Science, Medicine and Public Health

Hosted online from Jakarta, Indonesia

Website: econfseries.com

30th March, 2025

falsafasi» sirlaridan ayta oladiganimni yetkazmoqchi edim. Zero, bilginki, kimki noaniqligi bo‘lmagan haqiqatni bilishni istasa, uni izlashi va unga erishish uchun harakat qilishi lozim». Xuddi shu muallif yuqoridagi kitobning boshqa bir joyida «Faxr ud-din Roziyning «al-mabohis al-mashriqiya» nomli kitobi, Halabda qatl qilingan Suhravardiyning esa «Hikmat al-ishroq» nomli kitobi bor» deb ta’kidlaydi. Biroq, bu ikki kitobning Ibn Sinoning «Sharq falsafasi»ga hech qanday aloqasi yo‘q, chunki Roziyning kitobi «kalom ilmi»ga, Suhravardiyning kitobi esa Plotin qarashlariga mos keladigan falsafaning ishroqiy oqimiga bag‘ishlangan bo‘lib, unga ba’zi yangiliklar, tuzatishlar va yangi yondashuvlar kiritilgan.

Ibn Sinoning «Sharq falsafasi» asarining mantiqiy qismi, bu asarning boshqa qismlaridan farqli o‘laroq, saqlanib qolgan va ikki marta nashr etilgan hamda unda Ibn Sinoning so‘zboshisi mavjud. Biroq bu ikki nashrda xatolar va ayrim so‘zlarning asl matniga mos kelmasligi uchraydi. «Sharq falsafasi» Ibn Sino tomonidan 1027-1029-yillar oraliq‘ida, ya’ni «Shifo kitobi»dan keyin va uning «Al-Lavohiq» («Qo‘shimchalar») asari paydo bo‘lishidan oldin yozilgan. «Sharq falsafasi»ning aniq yozilgan vaqtini isbotlovchi to‘g‘ridan-to‘g‘ri dalilga ega emasmiz, mutafakkirning o‘zi uning mantiqiy qismiga yozgan so‘zboshidagi fikri esa ushbu asarning yozilish maqsadi haqida gapirishga asos beradi. Jumladan, u shunday deydi: «Biz bu kitobni faqat o‘zimiz uchun emas, balki biz bilan bir darajada turganlar uchun ham tuzdik. Bu fanga, ya’ni falsafaga qiziquvchilar ommasiga kelsak, biz ularga kerakli narsalarning ko‘pini va hatto ehtiyojlaridan ham ortig‘ini «Shifo kitobi»da berdik. Ular olgan narsalarga qo‘shimcha ravishda ularga «Al-Lavohiq» (kitobida) tegishli qo‘shimcha beramiz...»². «Shifo kitobi»ning muqaddimasida keltirilgan Ibn Sinoning boshqa bir fikri ham «Sharq falsafasi» «Shifo kitobi»dan keyin va «Al-Lavohiq»dan oldin yozilganini tasdiqlaydi: «So‘ngra bu kitobdan (ya’ni «Shifo»dan - S.S.) keyin boshqa bir kitob tuzishni ma’qul ko‘rdim, uni «Kitob al-Lavohiq» deb atayman. U bilan birga mening hayotim ham tugaydi va unda hayotimning har bir yilida sodir bo‘lgan voqealar qayd etiladi. U go‘yo «Shifo»ning asosiy qismlari bo‘limlariga sharh va uning ma’nolarining qisqacha tushunarli izohi bo‘lib xizmat qiladi³. Bu ikkisidan (ya’ni

² IbnSina.by Fazul-r Rahman./M.Sharif. A History of Muslim Philosophy (Ibn Sina), 493.

³ Абу Али ибн Сина. Даниш-намэ. Ибн Сина. Избранные философские про изведения. М.: 1980. С.69

International Conference on Medical Science, Medicine and Public Health

Hosted online from Jakarta, Indonesia

Website: econfseries.com

30th March, 2025

«Shifo» va «Lavohiq»dan) tashqari mening yana bir kitobim bor, unda falsafa qanday bo'lsa, shundayligicha bayon etilgan. Bu yerda men aniq nuqtai nazarga amal qilaman, unda men bu san'atdagi havaskorlarning noxolis fikrini hisobga olmayman va boshqa ishlarda bo'lgani kabi ularning qarshiligidan qo'rqmayman. Bu mening «Sharq falsafasi» kitobimdir.» Ibn Sinoning turli asarlaridan olingan bu ikki iqtibosning mazmuni «Kitob ash-Shifo» «al-hikma al-mashriqiya»dan oldin, «al-Lavohiq» esa undan keyin yozilgan, degan xulosaga kelish imkonini beradi. Bu yerda shuni ham e'tiborga olish kerakki, «Shifo»ga tegishli bo'lgan o'tgan zamon («biz ularga berdik») harakatlari va «al-Lavohiq»ga tegishli bo'lgan kelasi zamon («biz ularga beramiz») niyat ifodasi ham bu fikrni tasdiqlovchi dalil bo'la oladi.

«Sharq falsafasi» mantiqining bir qismi, 1910-yilda Qohirada Muhib ud-din al-Xatib tomonidan ilk bor nashr etilgan bo'lib, ehtimol, «Sharqliklar mantig'i» deb nomlanmagan. Ko'rinadiki, noshir asar mazmunidan kelib chiqib, uni «Mantiq al-mashriqiyin» («Sharqliklar mantig'i») deb nomlagan va biz na bibliografik asarlarda, na Ibn Sino falsafasiga oid tadqiqotlarda mantiqning bunday nomdagi qismini uchratmadik. Said Nafisiy mutafakkir asarlarini tilga olganida uni «Kitob-al-mashriqiyin» («Sharqliklar kitobi») deb ataydi. «Mantiq al-mashriqiyin»ning ikkinchi nashri 1982-yilda Shukriy Najjor tomonidan Bayrutda amalga oshirilgan. Noshir tomonidan katta so'zboshi yozilgan bo'lib, unda asosan asarning mazmuni haqida so'z yuritiladi va uning turli tahrirlari haqida hech narsa deyilmaydi. Asar so'ngida shunday ta'kid keltiriladi: «Bu kitob Abd ur-razzoq ibn Abd ul-aziz Ismoil al-Farobiy as-Safnaji tomonidan ko'chirilgan va iloji boricha asl nusxa bilan solishtirilgan.... Xuddi shu noshir o'z so'zboshisida «Mantiq al-mashriqiyin» Ibn Sinoning hanuzgacha nashr etilmagan «Sharq falsafasi»ning bir qismi ekanligini ta'kidlaydi.

Bundan tashqari, Ibn Sino «mashriqiy» yoki «mushrikiy» so'zi orqali go'yo illyuminatsiyani nazarda tutgan va «mushriqiya» shakli «yoritish» ma'nosini anglatadi, degan fikrni rad etish uchun savol tug'iladi: nega illyuminativ falsafaning mashhur vakili Shahobuddin Yahyo as-Suhravardiy o'z asarini «al-Falsafat al-mushriqiya» emas, balki «Falsafat al-ishroq» deb nomlagan? Buning ustiga, Ibn Sino «Mantiq al-mashriqiyin» asarida hukmlarning zidligini tushuntirishda shunday qayd etadi: «G'arbliklar zaruriy va mumkin hukmlarning zidligini tushuntirishda

International Conference on Medical Science, Medicine and Public Health

Hosted online from Jakarta, Indonesia

Website: econfseries.com

30th March, 2025

faqat modallikni hisobga olib, mutlaqlikni e'tiborga olmaganlar, holbuki mutlaqlik ham modalliklardan biridir». Bundan tashqari, «al-Mubahisat» («Munozarali bahslar») asarining so'zboshisida shunday yozadi: «Yana shuni ma'lum qilamanki, men «Kitob al-insof» («Adolat kitobi») nomli kitob yozdim, unda olimlarni ikki guruhga - sharqliklar va g'arbliklarga ajratdim. Unda sharqliklar g'arbliklarning fikriga qarshi chiqadigan mavzu va muammolarni bayon etdim va aksincha, agar haqiqatan ham yechimi qiyin muammo paydo bo'lsa, uni hal qilishning adolatli yo'lini ko'rsatdim». Yuqoridagi ikki iqtibosdan kelib chiqsak, «mashriqiy» («sharqiy») so'zi «mag'ribiy» («geografik jihatdan g'arbiy») so'ziga qarama-qarshi qo'yilgan. Mantiqan, ikki zid narsa ikki qarama-qarshi ma'noni anglatishi kerak. Shu munosabat bilan misrlik olim Abdurahmon Badaviy «Kitob al-insof»ning yozilish tarixini tahlil qilar ekan, Sharq - bu Bag'dod va uning falsafiy maktabi, G'arb esa Iskandariya va Arastu sharhlovchilari ekanligini ta'kidlaydi. Ibn Sino o'z asarlarini odatda ikki guruhga bo'ladi: birinchisi - omma uchun, ikkinchisi - ma'lum bir ziyoli guruh uchun⁴. Omma uchun yozilgan falsafiy asarlar soddaligi va tushunarliyligi bilan ajralib turadi. Bilimdon kishilar uchun yozilgan asarlar esa qisqa va lo'nda, ya'ni ma'lum bilimlar tizimiga ega bo'lgan insonlarga mo'ljallangan. Shu bois, Sino ta'kidlaganidek, «al-Hikma al-mashriqiya» «omma» uchun emas, balki «xos» (alohida kishilar) uchun yozilgan. Biroq «xos» so'zini Ibn Sinoning boshqa asarlaridan g'oyaviy jihatdan farq qiluvchi alohida, maxsus falsafa sifatida talqin qilish noto'g'ri, balki uni faqat mutaxassis faylasuflar uchun mo'ljallangan falsafa deb tushunish lozim. Mantiqiy qismning mazmun va tuzilishi bizga ushbu asarning ruhi asosan Ibn Sinoning boshqa asarlariga mos keladi, degan xulosaga kelish imkonini beradi. To'g'ri, u mutaassib peripatetiklarni tanqid qiladi, lekin shu bilan birga «ajdodlar orasida eng hurmatli bo'lgan» Aristotelning qadr-qimmatini yuqori baholaydi. Bu uning umr bo'yi amal qilib kelgan falsafiy yo'nalishdan chekinganini anglatmaydi, aksincha, u o'z qarashlarini bayon etishda yanada aniqroq va mukammalroq bo'lib qolgan.

Ibn Sinoning e'tirofi ham e'tiborga loyiqki, u falsafani faqat yunonlarning kitoblaridan emas, balki boshqa manbalardan ham o'rgangan. «Bizga kelsak, - deb

⁴ Абу Али ибн Сина (Авиценна). Сочинения, том шестой. Исцеление. Душанбе. Дониш. 2016. С. 50; также см.: Степанянц М.Т. Восточная философия. М., 2001. С.89

International Conference on Medical Science, Medicine and Public Health

Hosted online from Jakarta, Indonesia

Website: econfseries.com

30th March, 2025

yoʻzadi u, - falsafa bilan shugʻullanishimiz boshida oʻtmishdoshlarimiz bayon qilgan narsalarni tushunish oson edi. Fanlar bizga faqat yunonlardan oʻtmagan boʻlishi mumkin. Ilm bilan shugʻullanganimizda yoshlik davri edi va bu davrda oʻtmishdoshlarimizdan meros qolgan bilimlar borasida ilohiy inoyat bizga yor boʻldi. Keyin biz yunonlar «mantiq» deb atagan fandan bizga meros boʻlib qolgan barcha narsalarni sinchkovlik bilan taqqosladik. Ehtimol, bu fan Sharq xalqlarida boshqacha nomga ega boʻlishi mumkin, shuning uchun biz uni taqqoslash mumkin boʻlgan hamma narsani oʻrgandik, taqqoslab boʻlmaydigan narsalarni esa har bir masalada sababini izlab oʻrganib chiqdik. Natijada haqiqat boʻlgan narsa haqiqiy boʻlib chiqdi va yolgʻon boʻlgan narsa yolgʻon boʻlib qoldi». Garchi Ibn Sino Sharq xalqlarida mantiq ilmining boshqa nomi mavjudligini tan olsa-da, «Ilmlar zikri haqida»gi boʻlimda quyidagilarni qayd etadi: «Asbob boʻlishi kerak boʻlgan ilm, odatda, bu davrda va bu oʻlkalarda «mantiq» ilmi deb ataladi. Ehtimol, boshqa xalqlarda u boshqacha nomga ega boʻlishi mumkin, ammo biz hozircha uni shu umumeʼtirof etilgan atama bilan qoldirishni maʼqul koʻrdik.» Shuni taʼkidlash joizki, «Sharq falsafasi» kitobining fizika qismi va ruh haqidagi qismi tarjimai marhum akademik M.S.Asimov tomonidan Turkiyadan keltirilgan 2403 inventar raqamli faksimile asosida amalga oshirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Имамходжаева, А. П. Ибн Сина и Аристотель: развитие логических идей. (Автореферат диссертации), Ташкент.1990;
2. IbnSina.by Fazul-r Rahman./M.Sharif. A History of Muslim Philosophy (Ibn Sina), 493.
3. Абу Али ибн Сина. Даниш-намэ. Ибн Сина. Избранные философские произведения. М.: 1980. С.69
4. Абу Али ибн Сина (Авиценна). Сочинения, том шестой. Исцеление. Душанбе. Дониш. 2016. С. 50; также см.: Степанянц М.Т. Восточная философия. М.,2001. С.89